

Smiljka GABELIĆ

FASADNE FRESKE LESNOVA: RAZLOZI POSTAVLJANJA I PRESLIKAVANJA

Ključne reči: Vizantija, fasadno freskoslikarstvo, Severna Makedonija, manastir Lesново, ktitori, XIV vek

Apstrakt: Tri freske u nišama na fasadama hrama Arhistratiga Mihaila manastira Lesnova potiču iz doba islikavanja njegovih unutrašnjih zidova, koje je obavljeno u dve hronološke faze (naos posle 1340/41. a pre 1346; dograđena priprata nakon 1347. a do 1349. godine). Razmatrano je stanje očuvanosti, ikonografija i stiski odnos prema ostalom živopisu Lesnova i, posebno, idejni razlozi njihovog nastanka. Kod dve patronalne uzroci su očigledni, budući da su povezani sa kultom svetitelja-zaštitnika ove crkve ali se, najverovatnije kod obe freske, pojavljuje problem preslikavanja nakon veoma kratkog vremenskog razmaka. Pretpostavljeno je da je originalna freska arhađela Mihaila kao konjanika nad zapadnim portalom naosa (iz oko 1343), čije eventualno postojanje nemamo načina da proverimo, prekrivena novom freskom istog sadržaja u toku islikavanja priprate (1349). U luneti južnog ulaza, koja nije bila zaštićena krovnom konstrukcijom, sačuvani su malobrojni ali jasni tragovi dva hronološka sloja freske stojećeg arhađela Mihaila, stariji pripada vremenu živopisanja naosa (oko 1343) a mlađi priprate (1349). Izolovana predstava Bogorodice Eleuse sa malim Hristom, u prizemnoj zoni južnog zida narteksa, naslikana je na programski neuobičajenom i na arhitektonski unapred pripremljenom mestu, u niši podeljenoj po horizontali. Pretpostavljeno je da se radi o komemorativnoj zidnoj slici, izgleda nekada propraćenoj i nesačuvanim natpisom na susednom pilastru, koja je izvedena u znak sećanja na Danicu, rano preminulu kćerku ktitora Lesnova Jovana Olivera i Ane Marije, čini se nekada naslikanu u narteksu crkve. Tokom tadašnjih političkih pregovora bio je planiran brak između Danice i Manojla, mlađeg sina vizantijskog cara-uzurpatora Jovana Kantakuzina, no kako izvorni podaci nagoveštavaju, ona je verovatno umrla nešto pre ili upravo 1348. godine. Sudeći po dostupnim pojedinostima likovne obrade, freska je savremena živopisu priprate, kao i mlađim freskama u spoljašnjim lunetama nad ulazima u naos (izvedenim između 1347. a zaključno sa 1349. godinom).

Islikavanje posebnih segmenata spoljašnjih površina hramova sa figuralnim predstavama ili kompozicijama, najčešće iznad i oko ulaza, rasprostranjena je praksa vizantijskog slikarstva.¹ Na teritoriji današnje Severne Makedonije, u doba kralja i cara Dušana (1330-1355) nastali su brojni takvi primeri,² među kojima je i srazmerno veoma dobro očuvani hram Arhistratiga Mihaila u manastiru Lesnovu, situiranom u planinskom području između Kratova i Zletova (sl. 1). Crkva lesnovskog manastira podignuta je i živopisana sredstvima jednog od najuticajnijih velikaša tog srpskog vladara, velikog vojvode i kasnijeg despota Jovana Olivera, i ima tri fasadne freske u plitkim nišama. Dve, izgleda dvoslojne, nalaze se nad ulazima u naos, i obe prikazuju patrona hrama arhađela Mihaila, dok je treća u prizemnoj zoni ubrzo dozidane priprate i sadrži stojeću predstavu Bogorodice Eleuse s Hristom. Sve nisu istovremene,

¹ Osnovni pregled fasadnog slikarstva pravoslavih hramova uz podelu njegove tematike na graditejski slikani ukras i figuralne predstave, pri čemu nas ovde posebno zanima druga skupina, donela je M. A. Орлова, *Наружные росписи средневековых памятников архитектуры. Византия. Бакнаны. Древняя Русь*, Москва 1990 (za spomenike srednjovekovne Srbije, ne uključujući Lesново: str. 80-110).

² Treskavac, Matejče, Ljuboten, Pološko, Sušica i drugde - В. Кораћ, *Споменици монументалне српске архитектуре XIV века у Повардарју*, Београд 2003, 223, сл. 13 (Matejče); 288, 291, сл. 14, 35 (Markov manastir); 192-193, сл. 13 (Psača); 246, сл. 17 (Zaum); Е. Касапова, *Архитектурата на црквата на црквата Св. Димитрија – Марков манастир*, Скопје 2012, 129, 135, 164, 172, сл. 48-54, 126, 141, passim; ead., *Архитектурата на црквата Успение на Богородица - Трескавец*, Скопје 2009, сл. XXIV, XXVI, XXX, XXI, XXXIII, passim; М. Радујко, *Живопис pročehа и линете јужног улаза Светог Николе у Љуботену*, Зограф, 32, Београд 2008, 101-116 (Ljuboten).

1 Lesnovo, crkva Arhistratiga Mihaila, pogled sa jugozapada (snimljeno 1990)

premda svakako pripadaju petoj deceniji XIV veka, u kojoj je hram izgrađen, naknadno proširen i, u dve hronološke faze, živopisan. U dosadašnjoj literaturi nepotpuno su sagledane, te ćemo detaljnije razmotriti sadržaj ovih freska, stanje očuvanosti, ikonogafske analogije ili posebnosti, istražićemo zatim njihov tematski i stilski odnos prema živopisu u unutrašnjosti lesnovskog hrama ili i drugih spomenika, a stavljanjem u odgovarajući istorijski okvir preciziraćemo i doba njihovog nastanka. Takođe ćemo se pozabaviti idejnim razlozima njihovog nastanka, tamo gde oni nisu povezani sa svetiteljem-zaštitnikom lesnovske crkve, te nisu očigledni. Otud se pojava niše sa predstavom Bogorodice s Hristom izdvaja neuobičajenim mestom i otvara pitanje o smislu postavljanja i nameri njenog poručioaca. Pored toga, dve patronalne zidne slike nad portalima naosa, čini se obe, iziskuju pojašnjenje razloga njihovog preslikavanja nakon proteka veoma kratkog vremenskog raspona.

Zadužbina Jovana Olivera u manastiru Lesnovu, kao što je poznato, dvokupolno je zdanje sa otvorenom pripretom, koje je izgrađeno u dve etape u periodu između 1340/41 i 1349. godine. Stariji deo, naos, podignut je zaključno sa 1340/41. a priprata 1349. godinom. Do preciznijeg određivanja vremena nastanka lesnovskih fresaka naosa, koje je svakako obavljeno u godinama posle 1340/41 a pre 1346. ili

najkasnije 1347, dolazi se posrednim putem. Priprata je podignuta kada je Lesnovo uzdignuto na stepen (Zletovske) episkopije, 1347. ili naredne, 1348. godine, a islikana je do 6. agusta 1349. godine, o čemu svedoči mlađi ktitorski natpis.³

³ Datovanje živopisa naosa Lesnova vezuje se za pretpostavljene ličnosti davalaca najviših titula ktitoru Lesnova Jovanu Oliveru, dostojanstva sevastokratora i despota, odnosno za vreme njihovog dodeljivanja, kao i za pojedine indicije sa živopisa (ktitorski portet i prateći natpis Jovana Olivera, monogram Jovana Olivera kao sevastokratora na soklu) i opreme crkve (medaljoni horosa sa titulama Jovana Olivera kao vojvode i kao sevastokratora). O mogućim počecima islikavanja naosa 1341/2. godine, dve godine po izgradnji, i procesu podizanja i ukrašavanja, okončanog do 1346. ili 1347. godine – С. Габелић, *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Београд 1998, 27-38: 32-33, 38. По новijим истраживањима, dodela pomenutih titula zbilja se verovatno oko 1343. godine, ukoliko je naime ktitor dobio titulu sevastokratora od vizantijskog cara-uzurpatora Jovana Kantakuzina - Б. Тодић, *Натпис уз Јована Оливера у наосу Леснова. Прилог хронологији лесновских фресака*, Зборник радова Византолошког института, 38, Београд 1999/2000, 373-384: 379-384; С. Пириватрић, *Византијске титуле Јована Оливера. Прилог истраживању проблем њиховог порекла и хронологије*, ЗРВИ, 50/2, Београд 2012, 713-723 (718-720) - a despotsku od carice Ane Paleolog, između av-

2 Zapadni portal naosa, arhanđeo Mihailo konjanik
(oko 1343? i 1347-1349)

U Oliverovom, novom hramu, što je podignut na mestu starije crkve lesnovskog „manastira svetago arhistratiga Mihaila, kod groba prepodobnog oca Gavrila“ - o čemu, osim zapisa u rukopisnim knji-

gusta 1343. i leta 1345. (Пириватрић, *op. cit.*, 720.) Za starija mišljenja, oslanjajući se na mogućnost da su titule dobijene od srpskog vladara Dušana, nakon njegovog krunisanja za cara, 1345. ili 1346. godine – Б. Ферјанчић, *Деспоти у византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960, 156-204:161-163 (прештампано - *Id.*, *Србија и Византија*, Београд 2019, 337-371: 345-352, са претходном литературом); С. Габелић, *Исписивачи натписа на фрескама – живописци или писари?*, *Словенско средњовековно наслеђе*. Зборник Ђ. Трифуновића, ур. З. Витић, Т. Јовановић, И. Шпадијер, Београд 2015, 115-138; ead., *Челопек. Црква Св. Николе* (XIV и XIX век), Београд 2017, 84-85, н. 218 (са коментаром друге литературе о истом питању).

gama postoje i materijalni tragovi⁴-naklonost prema nasleđenom kultu arhistratiga i mesnog pustinožitelja ispoljena je na više načina, počev od nepobitnih iskaza u ktitorskim natpisima o podizanju i islikavanju hrama (iz 1340/41 i avgusta 1349. godine), kao i očuvanim pravnim spisima izdatim manastiru Lesnovu – poveljama cara Dušana o osnivanju Zletovske epikopije (najverovatnije 1347) i gospodina Konstantina Dragaša, kojom Lesново враћа Hilандару (1381).⁵ U istorijskim izvorima, pravne validnosti, arhistratig Mihailo je navođen kao jedini patron, dok je povezivanje ovog manastira sa kultom prepodobnog oca Gavrila Lesnovskog notirano, uz Arhistratigovo, samo u prološkom Žitiju sv. Gavrila Lesnovskog i zapisima Stanislava gramatika ostavljenim 1330. i 1342. godine.⁶ U XIV veku, može se na osnovu rečenog pouzdano zaključiti, Mihailo se posmatrao kao legitiman, a Gavrilo kao nominanalan, počasni patron Lesnova. Arhandelovo, zvanično pokroviteljstvo nad lesnovskom crkvom, jasno izražavaju i brojne pojedinosti ikonografskog programa živopisa u ovom hramu.⁷ Kada

⁴ Za zapise pisara Stanislava u minejima iz 1330. i 1342. godine, od kojih je prvi pisan po nalogu igumana lesnovskog manastira Teodosija (SANU br. 53) a drugi ktitora hrama Jovana Olivera (nekad. NB br. 62) - Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. I, Београд 1981 (1902), стр. 26, 31 (бр. 56, 73-76); Р. Угриновска-Скаловска, *Записи и летописи*, Скопје 1975, 85-86. Najrečitiji ostatak starijeg svetilišta u Lesnovu je mermerni, izlizani prag zapadnog portala crkve, koji je prilikom izgradnje novog hrama ostavljen u istoj funkciji, vid. - Ђ. Бошковић, *Белешке са путовања*, Старице, III сер., књ. VII, Београд 1932, 89-85 (90, сл. 8); Габелић, *Манастир Лесново*, 25-26.

⁵ Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 454-455, 676-681; Г. Томовић, *Повеља манастира Леснова*, *Исторјски часопис*, XXIV, Београд 1977, 83-102 (86, 88, 90); Ж. Вујошевић, *Повеља Константина Драгаша Хиландару о манастиру Леснову*, *Realia byzantino-balcanica. Studia in honorem LX annorum professoris Christi Matanov*, Софија 2014, 453-475; М. Ивановић, „Заборањени“ *ктитори у средњовековној Србији*, *Иницијал. Часопис за средњовековне студије*, 6, 2018, 47- 72.

⁶ Cf. n. 4.

⁷ Иконографски показатељи посвете храма у првом реду

3 Isto, poprsje Arhanđela Mihaila

je o srednjovekovnom periodu reč, arhanđeo Mihailo je po učestalosti i značaju odnosio nesumnjivu prevagu ali je do «zamene mesta» dvojice lesnovskih patrona došlo u novijem dobu, ponajviše u XIX veku, te je u manastiru Lesnovu kult Gavriila Lesnovskog od tog doba nadjačao Arhistratigov.⁸

*Arhanđeo Mihailo «Predvodnik anđela»,
kao konjanik. Zapadna fasada naosa.
(1341/42-1346? i) 1347-1349*

Zapadni zid starijeg dela lesnovske crkve - uključujući nišu nad glavnim ulazom u naos - islikan je

su patronale fresko-ikone arhanđela Mihaila kao ratnika na fasadama, zatim narativni ciklus Arhanđela ilustrovan u dvanaest kompozicija u drugoj zoni živopisa naosa, jedna ili možda dve predstave arhanđela Mihaila u lunetama lesnovske crkve naslikane u donatorskoj slici i na Uspenju Gavriila Lesnovskog (na prvoj je arhanđeo Mihailo signiran imenom, na drugoj je izgleda doneta nedefinisana figura), najzad i sama donatorska kompozicija u okviru koje Jovan Oliver, kao ktitor, podnosi hram u zaštitu arhanđelu Mihailu-vojniku. Ktitorska scena je smeštena neposredno uz fresku Uspenja sv. Gavriila Lesnovskog na zidu pseudogrobnice ovog svetitelja, po tradiciji slavljenoj kao osnivača lesnovskog manastira, ispoljavajući postavkom smisao posvete i poštovanja iskazanog dvojici lesnovskih patrona - Габелић, *Манастир Лесново*, 94-107, 109-112, 118, 192, 218, T. I, sl. 42-44, 46-47, passim.

⁸ Cf. S. Gabelić, *Uzidana ploča sa natpisima u Lesnovu*, Patrimonium.mk, 16, Skopje 2018, 243-248: 244; ead, Габелић, *Манастир Лесново*, 109.

nakon dogradnje narteksa, u toku jedne ili dve slikarske kampanje a do početka avgusta 1349. godine. Unutar plitke niše nad tim portalom, koja nadvisuje dva ktitorska natpisa, prikazan je zaštitnik crkve arhanđeo Mihailo u vidu vojnika konjanika zažarenog, crvenog inkarnata, odeće i oružja, u natpisu označen kao „Predvodnik (svih) anđela“ (sl. 2). Sudeći po odlikama stila, nema sumnje da je tu dobro sačuvanu fresku naslikao vodeći slikar lesnovske priprate, Mihailo, i da ona pripada celini slikanog programa ovog, dograđenog dela hrama, stilski različitog od živopisa naosa i po dobu nastaka nekoliko godina mlađeg - najviše 8 računajući počev od 1341. godine, kada se moglo započeti sa živopisanjem naosa, a verovatno i manje. Drugim rečima, izlazi da freska koju danas vidimo u luneti glavnog portala Lesnova nije postojala dok je trajalo islikavanje naosa, budući da njena izrada prati i odgovara dobu dogradnje narteksa odnosno njegovog živopisanja. Ne čini se, pri tom, nimalo verovatnim da je niša nad centralnim ulazom u već islikanu crkvu prvobitno bila ostavljena bez slike patrona. Originalna freska arhanđela možda i postoji na malternom sloju ispod predstave ognjenog arhanđela Mihala-konjanika, najverovatnije u istom ikonografskom obliku. Takvu pretpostavku omogućuje ikonografska praksa srednjeg i poznog vizantijskog razdoblja, u skladu sa kojom se na fasadama jednog hrama zapravo mogu pojaviti dve slikane predstave patrona, pri tom nejednakog oblika, o čemu će biti nešto više reči kasnije. Eventualnoj slici Gavriila Lesnovskog nad zapadnim portalom Lesno-

4 Južni portal naosa, dvoslojna freska arhanđela Mihaila ratnika u luneti (oko 1343 i 1347-1349)

va, uprkos znatnog ugleda prepodobnog svetog oca, nije mogla biti data takva programsko-ikonografska uloga, niti se on navodi u ktitorskim natpisima ispod patronalne freske.

Jedinstveno sačuvana predstava nebeskog ražarenog vojskovođe nad glavnim ulazom u lesnovski hram nadahnuta je stihovima pohvala, stihira i drugim spisima u kojima se govori o predvodničkom položaju, svojstvima, izgledu i ulozi arhanđela Mihaila. Crvena obojenost njegove figure ispoljava u osnovi arhistratigovu genetsku pripadnost besplotnim silama, odslikava njegovu neposrednu blizinu božanstvu (izvoru svetla) i istaknuti, najviši položaj među svim činovima anđela, potencirajući njegovu veliku, nadnaravnu moć (sl. 3).⁹ Freska je u celini, svim vanredno promišljenim pojedinostima, idejno izrazila suštinsku, višeslojnu bit kulta patrona ove crkve, pojam arhanđela Mihaila kao ratničkog anđela, koji je rano oformljen u spisima vizantijskih hrišćanskih pisaca.¹⁰

⁹ O zanimljivoj fresci crvenog anđeoskog predvodnika, arhanđela Mihaila-konjanika iz Lesnova, koja je bez sačuvanih paralela u vizantijskoj umetnosti - С. Габелић, *Црвени коњанички лик арханђела Михаила у Леснову*, Зограф, 8, Београд 1977, 55-58; ead., *Манастир Лесново*, 192-195, сл. 98, Т. XXXV, са литературом и изворима (о crvenom koloritu figure arhanđela Mihaila posebno – 193).

¹⁰ Carigradski hartofilaks Pantaleon (IX-X vek), tako,

5 Isto, detalj, poprsje Arhanđela

Natpisom, stavom i konjaničkom predstavom direktno se obznanjuje arhistratigov vodeći položaj nad imaginarnom vojskom bestelesnih činova, likovnim sredstvima ikonografije naglašavajući ogromnu moć i funkcije arhanđela Mihaila, prenosioca i izvršitelja Božjih namisli. Bez sumnje aludira se, time, i na važan i uticajan položaj koji je u onovremenoj državnoj hijerarhiji zauzimaо ktitor ovog hrama, Jovan Oliver, tada nosioc najviših dvorskih zvanja. Odras je to ideološke prikladnosti i velike popularnosti kulta arhanđela. Isto pojmovno shvatanje ovih bića u tim vremenima ilustruju i odgovarajući navodi u osnivačkoj povelji srpskog cara Dušana izdatoj manastiru Sv. arhanđela kod Prizrena (oko 1348-1351) i spisi arhiepiskopa Danila II, iz nešto ranijeg perioda.¹¹ U

u svojoj Pohvali arhanđela Mihaila („velikog poglavara anđeoske vojske, najjačeg borca i branitelja“), ovog arhanđela označava, jezgrovito, kao onog koji „neprijatelje goni ... bolesne posećuje ... i đavolje navale odbija“ (Pantaleon, *Encomium*, PG 98, ed. J. P. Migne, 1860, 1259-1266: 1265B, 1266A). U istim vremenima, Mihailo je za sv. Klimenta Ohridskog „starešinstvom prvi među anđelima“, kao što je i kod Mihaila Psela okarakterisan neposredno kao „prvi među anđelima“ – Й. Ивановъ, *Български старини изъ Македония*, София 1970 (1931) 336 (Pohvalno slovo arhanđela Mihaila i Gavрила od Klimenta Ohridskog); *Michaelis Pseli scripta minora magnam partem adhuc inedita*, ed. E. Kurz, F. Drexler, Milano 1936, 120-141: 127/14; cf. Габелић, *Манастир Лесново*, 192. О ratničkom aspektu kulta arhanđela Mihaila takođe - ead., *Циклус Арханђела у византијској уметности*, Београд 1991, 24, 27-29, 102, 131; В. Ј. Ђурић, *Нови Исус Навин*, Зограф 14, Београд 1983, 5-16: 9-10; Д. Поповић, *Представа владара над „царским вратима“ цркве Светих арханђела код Призрена*, Саопштења, XXVI, Београд 1994, 25-36: 31-32.

¹¹ Габелић, *Манастир Лесново*, 193; за одговарајуће писане изворе в. Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, Гласник Друштва србске словесности XV, Београд 1862, 264-310: 265; Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Л. Мирковић, Београд 1935, 87, 173, 242.

novijim istraživanjima književne građe primećena je i narastajuća popularnost liturgijskog proslavljanja arhanđela Mihaila i Gavrila u srednjovekovnoj Srbiji ovog razdoblja, kroz tekstove službi i liturgijsku poeziju,¹² što je doprinosilo jačanju obrednog segmenta kulta arhanđela, veoma razrađenog i sadržinski izuzetno bogatog.

Sa ikonografske tačke gledišta, konjanička slika ovog arhanđela, sudeći po sačuvanim primerima, oformljena je dosta kasno, tek u paleološkom razdoblju, i to neposrednim preuzimanjem postojeće ikonografije svetih vojnika-konjanika.¹³ Najpoznatiji hrišćanski sveti vojnici, Dimitrije i Đorđe pre svih, takođe uvažavani kao moćni zaštitnici i zastupnici, nisu retka pojava u programima spoljašnjeg freskoslikarstva ovog perioda, bilo kao samostalne figure, na primer na zapadnoj fasadi priprate Pečke patrijaršije (oko 1330. godine),¹⁴ ili na konjima, kao pod tremom u Treskavcu (oko 1360)¹⁵ i iznad zapadnog portala Markovog manastira (1376)¹⁶. Iz tog ugla gledajući, lesnovski arhanđeo na konju, izveden na fasadi, u svom vremenu manje je programski i ikonografski

6 Južna fasada priprate, Bogorodica Eleusa sa Hristom u niši (1347-1349)

¹² Recepciju kult arhanđela Mihaila u domaćoj sredini prema literarnim izvorima, ukazavši i na njihovu međuzavisnot, razmatrala je - Т. Суботин-Голубовић, *Культ арханђела Михаила у средњовековној Србији*, *Культ светих на Балкану II/Лицеум*, књ. 7, Крагујевац 2002, 9-24:16, 18.

¹³ Iako očuvanih analognih primera nema, verovatno se sa dosta osnova može misliti da se njeni idejni koreni nalaze u umetnosti vizantijske prestonice, gde je negovana izrazito velika naklonost prema kultu vojničkoj arhanđela Mihaila - Габелић, *Манастир Лесново*, 194, sa primerima; ead, *Црвени коњанички лик*, 57.

¹⁴ Б. Бошкович, *О сликаној декорацији на фасадама Пећке патријаршије*, *Старинар* н. с., XVIII, Београд 1968, 91-102: 91, 96, сл. 15; М. Шупут, *Архитектура пећке приправе*, ЗЛУМС, 13, Нови Сад 1977, 45-69: 53, сл. 4, 5; В. Ј. Ђурић, С. Ђирковић, В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, Београд 1990, 111, сл. 59 (Ђурић); Орлова, *Наружње росписи*, 97.

¹⁵ Орлова, *op. cit.*, 104; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 73; М. Глигоријевић-Максимовић, *Сликаство XIV века у манастиру Трескавицу*, ЗРВИ, 42, Београд 2005, 77-171: 115, сл. 42; Габелић, *Манастир Лесново*, 194; Касапова, *Трескавец*, 49, црт. 23.

¹⁶ Детаљно о овој fresci - М. Томић Ђурић, *Фреске Марковог манастира*, Београд 2019, 479-486, сл. 237, 238; Касапова, *Марков манастир*, 129-135, црт. 28, сл. 126-127, 141.

neobičan, ostavljajući zasada kao sasvim jedinstvenu njegovu crvenu obojenost.

Arhanđeo Mihailo - vojnik, stojeća predstava. Južna fasada naosa 1341/2-1346 i 1347-1349

U polukružno završenoj visokoj luneti nad južnim ulazom starijeg dela lesnovskog hrama, naosa, na fasadi, prikazan je arhanđeo Mihailo u punoj figuri, stojeći na jastuku, kao vojnik frontalnog stava i sa isukanim mačem u desnoj ruci (sl. 4). Freska ima dva hronološka sloja fresko-maltera, oba veoma oštećena ali neosporno prepoznatljivog sadržaja. Na donjem sloju nalazila se stojeća figura lesnovskog patrona vidljiva u konturama urezanog crteža, nastala svakako u vreme islikavanja naosa, a koja je sa istom ikonografijom ponovljena na novom sloju maltera u toku živopisanja priprate, zaključno sa 1349. godinom. Od mlađeg sloja u potrbušju lunete sačuvan je i slikani ornament retke geometrijske vrste, sačinjen od dvostrukog niza raznobojnih i premreženih pravougona i kvadrata, a unutar polja, pri vrhu, postoje ostaci predstave arhanđela s natpisom ΑΡΧΑ/

7 Isto, ostaci slikane bordure(?) na pilastru

НГЕЛБ/ МИХ(АНЛБ), gornji delovi njegovog nimba, glave, krila i mača (sl. 5). Ornament sa luka niše nema analogije u samom Lesnovu, niti u drugim spomenicima srednjovekovne Srbije, dok oblik title i kolorit fragmenta freske ukazuju na dosta jasne, iako malobrojne, sličnosti sa slikarstvom u priprati hrama. Na osnovu tih detalja već ranije smo pretpostavili da je preslikavanje ili ponavljanje originalne freske u ovoj luneti usledilo nakon kratkog vremenskog perioda od njenog nastanka, po svoj prilici od svega nekoliko godina, a, kako se čini, iz određenih tehnoloških razloga. Prekrivanje novim slikanim slojem ovde je ustvari podrazumevalo „osvežavanje“ te zidne slike, temeljito utoliko što je izvedeno na novom sloju maltera. Imalo se, očigledno, na umu da se luneta nalazi na mestu izloženom stalnim atmosferskim uticajima i da je ta prva freska, ostavljena najverovatnije bez krovne zaštite, ubrzo sasvim izbledela. Da trem ovde prvobitno nije postojao pokazuje nam i to što nije prikazan na slikanom „modelu“ lesnovske crkve u sceni Uspenja sv. Gavarila Lesnovskog u naosu,

¹⁷ Detaljno o fresci patrona hrama arhanđela Mihaila u luneti nad južnim ulazom lesnovske crkve - S. Gabelić, *Iz topografije crkve manastira Lesnova: Južni portal. Arhitektonski ukras. Fasadne freske. Zgrafiti*, Patrimonium.mk, 17, Skopje 2019, 173-196: 175-177, sl. 1, 4-6 (posebno o poređenjima sa slikanim «modelima» hrama, 179-180, s osvrtom na literaturu); cf. И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањинића*,

viđenom sa jugoistočne strane.¹⁷ Takav arhitektonski dodatak u istom razdoblju inače je čest i obično natkriljuje veće površine zidova, na primer u Sv. Đorđu u Starom Nagoričinu, Sv. Nikoli u Ljubotenu ili Sv. Đorđu u Pološkom.¹⁸ Može se spekulirati da je u Lesnovu laki trem drvene konstrukcije možda izgrađen nekoliko godina kasnije, naporedo sa izradom mlađe arhanđelove freske unutar lunete. Ipak, danas izgleda da njegovi tragovi nisu vidljivi a velika oštećenja freske govorili bi i da je ovakva zaštita izostala, što je za saržinski sklop same freske, sa druge strane, od sekundarne važnosti. Nije zapravo bilo nikakve idejno-ikonografske prepreke da se postojeća, sasvim prikladna figura patrona ovde ne ponovi u istom obliku, niti bi to predstavljalo usamljeni slučaj. Po smislu slični primeri sačuvani su na Kipru, takođe kod prikaza arhanđela Mihaila kao patrona crkve, osim što je na njima duži razmak koji je protekao između izvedbe njegove dve predstave.¹⁹

Od naročitog je značaja i okolnost da su unutar programa spoljašnjeg slikarstva vizantijskih hramova srednjeg i poznog doba mogle postojati dve jednovremene slike hramovnog patrona, pri tom po pravilu sa međusobno različitom ikonografijom. U Kurbinovu (1191), na primer, zaštitnik crkve, sv. Đođe prikazan je kao konjanik u zapadnoj luneti, a u vidu stojeće figure unutar Deizisa i u scenama njegovog žitijnog ciklusa, na južnoj fasadi, ili, slično, i u Kosturu, u hramu Sv. Besrebrenika iz istog razdoblja.²⁰

Београд 1994, 156 (уочава у малтеру цртеж фигуре арханђела); Габелић, *Манастир Лесново*, 218 (primećuje dva sloja ove freske i deo natpisa); Кораћ, *Споменици*, 163, црт. 6, сл. 18, 25.

¹⁸ О бочним отвореним тремовима са живописом - Орлова, *Наружње росписи*, 79, 84, 104-105. За Старо Нагоричино - Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, Београд 1993, 39; С. Ивановска Велкоска, *Сондажни археолошки истражувања во двор на црквата Св. Горги во Старо Нагоричане*, Археолошки информатор, 2, Прилеп 2018, 143-153; за Лjuboten i Полошко - Радујко, *Живопис прочеља и линете*, 103; Ц. Грозданов, Д. Ђорнаков, *Историски портрети у Полошком I*, Зограф, 14, Београд 1983, 60-67. Pomišlja se da je arhitektonski uzor Lesnova mogla biti crkva okružena sa tri strane tremovima - Кораћ, *Споменици*, 154; В. Кораћ, М. Шупут, *Архитектура византијског света*, Београд 1998, 351, сл. 495-497.

¹⁹ У појединим кипарским храмовима Арханђела Миhaила уočили смо fresке овог арханђела у нишaма поред иконостаса или реде на зиду поткуполног простора, из средњовековног доба, које су доста касније прекривене иконама истог садржаја, величине и облика (Pila, Frenaros, Kokini Trimitia). Накнадним прекривањем представе patrona испољавана је наклоности новог donatora према культу арханђела Миhaила - S. Gabelić, *The Archangelos Xorinos, or the Banisher*, *Dumbarton Oaks Papers*, 50, Washington 1996, 345-360:347.

²⁰ Cf. L. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo. Les fre-*

8 Isto, Bogorodica Eleusa sa Hristom

Paleološko doba donosi primer iz kosturskog hrama posvećenog Taksijarsima gde su u luneti na zapadnoj fasadi narteksa, pored Bogorodice s Hristom, patroni naslikani dopojasno i u tradicionalnim hlamidama, kojoj se molitveno priklanjaju, a bočno od ulaza kao stojeće samostalne figure, jedan u carskoj a drugi u vojničkoj odori.²¹ Lesnovo, sa dve ikonografske varijante, u spoljašnjim lunetama ima patrona uobličena kao konjanika, nad zapadnim ulazom, dok je nad južnim vratima, kako smo videli, zaštitnik prikazan u celoj figuri. Prepostavili smo da su obe freske u lesnovskim lunetama iznad portala dvoslojne, što nije sasvim pouzdano za lunetu na zapadnoj strani, kod koje nije potvrđen donji sloj pretpostavljenog istog sadržaja, dok u luneti sa južne strane i danas postoje jasni ostaci dva sadržinom istovetna slikana sloja. (sl. 6-10)

sques de Saint-Georges et la peinture byzantin du XIIIe siècle, Bruxelles 1975, 267-289; ead., *Une longue tradition byzantine. La décoration extérieure des églises*, Zograf, 7, Beograd 1976, 5-10 (6-79), fig 2, 3; C. Grozdanov, L. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, Skopje 1992, 49-50, 64-68, fig. 65; Орлова, *Наружные росписи*, 42-45 (Kostur, Kurbinovo).

²¹ S. Pelekanidis, M. Chatzidakis, *Kastoria*, Athens 1985, 102, fig. 21; Г. Суботић, *Попртет непознате бугарске царице*, Зograf, 27, Beograd 1989-1999, 93 – 102.

Bogorodica Eleusa sa Hristom.

Južna fasada priprate

1347 – 1349

Dok su dve prethodno razmotrene fasadne freske Lesnova sadržinski rezultirale iz posvete hrama, podsticaji za nastanak treće freske na spoljašnjim zidovima ove crkve drugačije su vrste. Treba ih tražiti, kako se čini, u sferi privatne pobožnosti donatora, koja nije bliže vezana za kult hramovnog patrona. U okvirima izvornih vesti o podizanju, dogradnji, živopisanju i opremanju crkve u manastiru Lesnovu, za koje pouzdano znamo da su se odvijali tokom pete dekade XIV veka, iskrsava pitanje zbog čega je izvedena izolovana freska Bogorodice Eleuse sa Hristom u prizemnoj zoni južnog zida priprate. Tu danas znatno oštećenu i, u središnjem delu, sasvim ispranu fresku, već publikovanu i okvirno datovanu u sredinu XIV veka,²² nastojaćemo preciznije da odredimo prema delima različitih skupina živopisaca koji su radili u lesnovskoj crkvi, na fasadama i u enterijeru, i eventualno odgonetnemo trenutak i razlog njenog postavljanja (sl. 6-10).

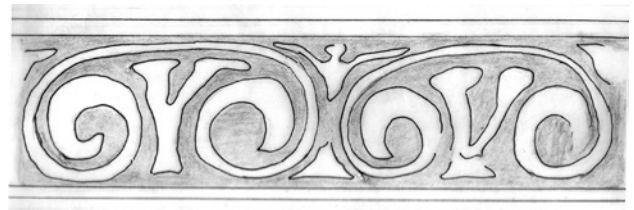
Unutar niše, na plavoj pozadini, prikazana je Bogorodica u punoj figuri, koja nosi tamno purpurni maforion, obrubljen uskom zlatnom trakom sa resama na rukavu i sa zvezdolikim motivima na ramenu i glavi, kao i jednostrukim nizom bisera iznad čela.

²² Габелић, *Манастир Лесново*, 218, сл. 123; cf. Кораћ, *Споменици*, 160, црт. 6, сл. 14.

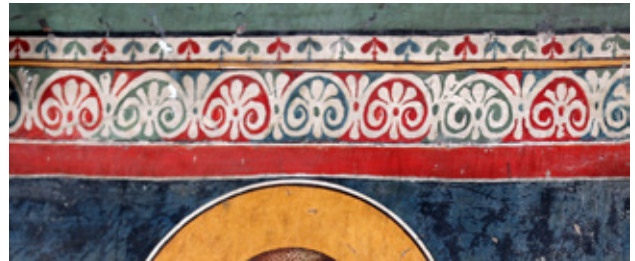

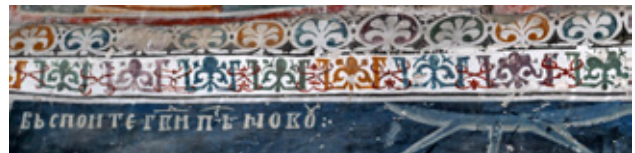
9 Isto, ornamenti na luku

10 Isto, palmete

11 Naos, friz palmeta

12 Priprata, friz palmeta (gornji pojas)

Blago je okrenuta ka malom Hristu, koga drži u levoj ruci i na koga pokazuje presavijenom desnom rukom. Hristova figura većinom se samo nazire. Naslikan je u zlatnoj haljini, kako desnom, podignutom rukom blagosilja a u levoj drži savijeni svitak. Telom je donet gotovo frontalno i neznatno okrenut ka Mariji. Obe figure imaju okerne nimbove, pored kojih su belom bojom ispisane grčke signature: [MHP] ΘΥ Ε|ΛΕΟΥ|ΣΑ i IC XC. Lica su im gotovo sasvim stradala. Kod Bogorodice se raspoznaje fino zaobljeni oval obraza, donekle i obrisi očiju. Ona se blago priklanja ka Hristu, gledajući više njega. Pojednostiljske obrade teško se prate, budući da je bojani sloj freske uveliko iščezao, no postavka figura i vidljivi detalji obrade inkarnata i draperije ukazuju na dobar umetnički kvalitet, svakako srednjovekovni, koji po nekim pojedinostima nalikuje živopisu lesnovske priprate (sl. 8). Oblik slova u vešto izvedenim natpisima tipičan je za XIV vek, pri čemu duktus ponajviše odgovara jednom od dva rukopisa ispisivača prepoznatih u lesnovskoj priprati, moguće glavnog slikara Mihaila (?), koji je tu ispisao većinu natpisa, kao i tekst mlađeg ktitorskog natpisa i natpise koji prate ktitorsku i vladarsku porodicu, a čije su odlike izrazita pravilnost i lepota slova, izvučenih naizmeničnim variranjem debljine stabala. Primećuje se da su identična slova A, S (odnosno C) i, naročito, slovo E, kod koga je središnja crta horizontalno produžena, kao i Y, sa donjim zavijutkom nalik na zarez.²³

Freska je obrubljena jednobojnom, crvenom bordurom, dok je njen stepeničasti plastični okvir islikan sa tri različite dekorativne trake takođe uokvirene standardnim crvenim bordurama, koje su sačuvane samo u desnom gornjem delu (sl. 9). Na prvoj traci izveden je, na žutoj osnovi sada nerazgovetni ornament. Na drugoj sledi, na čeonoj strani rama, pojas belih palmeta unutar plitkih obrnutih polukrugova. Nanizane na tamnoj ljubičastoj i sivoj osnovi, palmete su karakteristične po tome što imaju jako stilizovani ili rudimentaran oblik, te liče na uspravne dvolisne središnje latice flankirane krupnim kružnim zavijucima (sl. 10). Palmeta je, inače, tip motiva veoma rasprostranjen u XIV stoleću. U zidnom slikarstvu prve polovine i sredine tog stoleća u svom uobičajenijem, razvijenijem obliku sličan friz palmeta srećemo, na primer, u Kučevištu, Bogorodici Ljeviškoj, Kraljevoj crkvi u Studenici, Dečanima i Zemu. ²⁴ Čest je i u

²³ Габелић, *Исписивачи натписа на фрескама*, 24-126, н. 26, сл. 7 – 7а; еад., *Манастир Лесново*, 216-218: 217. Ovaj rukopis se raspoznaje i na freskama arhandela Mihaila na konju, kod arhandela pored ulaza (samo signature, isključujući tekstove na svicima), zatim u scenama Učiteljstva crkvenih otaca (takođe samo kod naziva kompozicija), nekim od početnih kompozicija Poslednjih psalama (na kojima inače ima kasnijih podebljavanja) i drugde.

²⁴ Cf. З. Јанц, *Орнаменти фресака из Србије и Македоније од XII до средине XV века*, (каталог), Београд 1961, бр. 312, 339, 340, 343, passim; И. М.

drugim tehnikama, u vizantijskoj slulpturi, radovima od metala, kao i u minijaturnom slikarstvu.²⁵ Varijante istog motiva postoje takođe i unutar freskoslikarstva lesnovske crkve, u naosu nad čitavom zonom stojećih figura, gde su palmete precizne izvedbe a sa oblim ili pomalo zaoštrenim vrhom i dodatim tačkama u sredini (sl. 11),²⁶ kao i u priprati, na srednjem pojasu troslojne dekorativne trake u prstenu tambura kupole i na kornišama pilastara, na gornjoj od dve slikane bordure (sl. 12).²⁷ Po karakteru oblikovanja i koloritu detalj sa fasade bliži je nešto slobodnije tretiranim petolatičnim palmetama iz nartekusa, no po oblicima se ne mogu poistovetiti, premda je redukovane elemente i „spljoštenu“ formu mogla odrediti uska raspoloživa površina plastičnog okvira niše. Treću slikanu traku iz Lesnova, na potrbušju spoljašnjeg okvira niše o kojoj je reč, čine stilizovani biljni motivi izuvijane grančice sa bobicama, lišćem i cvetovima, izvučene crnom bojom na svetložutoj osnovi (sl. 13). Na bobicama i trougaonim cvetovima (lotosa) između pojedinačnih zavijutaka grančice postoje ostaci zelene boje. Morfološko poreklo tog dekora-

13 Okvir fasadne niše Bogorodice Eleuse, spoljašnja traka, biljni ornament

14 Naos, okvir niše predstave sv. Gavrila Lesnovskog, biljni ornament

Ђорђевић, *Сикарство XIV века у цркви св. Спаса у селу Кучевишту*, ЗЛУМС, 17, 1981, 77-110: 101-102, црт. 3, сл. 8, 12, 28, 29, 32; Л. Мавродинова, *Земенската црква*, Софија 1980, 23, ил. 8. Zanimljivo je da su ovakve bordure sa ritmički poređanim redovima palmeta, koje su sredinom XIV veka široko primenjivane, gotovo izostale iz bogatog repertoara slikanih ornamenata hrama u Dečanima, odnosno da su skoncentrisane samo na korniši iznad Bogorodice u konhi apside, v. Јанц, *Орнаменти фресака*, br. 343; М. Марјановић, *Основна објашњења о намени и врстама орнамената у дечанском живопису*, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 514-533:515, br. 11; Б. Тодић, М. Чанак Медић, *Манастир Дечани*, Београд 2005, 391, сл. 313.

²⁵ Ch. Bouras, *The Byzantine Bronze Doors of the Great Lavra Monastery on Mount Athos*, Jahrbuch der Osterreichischen Byzantinistik, 24, 1975, 229-250 (247), fig. 5d; А. Рошковска, Л. Мавродинова, *Стенописен орнамент*, Софија 1985, 49 – 51; М. Alison Franz, *Byzantine Illuminated Ornament. A Study in Chronology*, The Art Bulletin, XVI/I, 1934) 43-76 (posebno Pl. XVII).

²⁶ Габелић, *Манастир Лесново*, 138, Т. I, XII, XXII, XXIV-XXVI, сл. 17-20, 24, 28, 34, 46, 62, sa literaturom; cf. N. L. Okunev, *Lesново, L'art byzantin chez les Slaves*. Les Balkans, I/II, Paris 1930, 221- 263, pl. XXIX - XXXII, fig. 164.

²⁷ Габелић, *Манастир Лесново*, 211, Т. LX; С. Радојчић, *Лесново*, Београд 1971, сл. 29, 43; Okunev, *op. cit.*, Т. XXXVII. О различитим врстама стилације палмета укомпронованих у низ медалјона - Јанц, *Орнаменти фресака*, 26-27, посебно br. 334-340, 344. Motiv palmeta u medaljonima dosta je čest i u zidnom slikarstvu kosturskih hramova iz druge polovine XIV veka, v. E. N. Tsigaridas, *Kastoria. A Centre of the art of painting in the palaiologan period (1360-1450)*, Thessaloniki 2013 (na grčkom), fig. 98, 108, 109, 341 (Agios Alipios, Nikola tu Kirici, Boboštica).

ativnog detalja veoma je staro, a u XIV stoleću upotrebljavan je veoma često, tako u živopisu Gračanice, Bogorodice Ljeviške, Bogorodice Odigitrije u Peći, Dečana i drugde.²⁸ Njegova upadljivo predominantna uloga unutar programa jednog hrama uočljiva je kod pečke Bogorodice Odigitrije (oko 1335).²⁹ U samom Lesnovu, nalazimo ga u naosu i priprati, međusobno različite izvedbe. Motiv koji pratimo u osnovi crteža odgovara reprezentativnom slikanom okviru niše sa stojećom predstavom sv. Gavrila Lesnovskog na ulazu u đakonikon (sl. 14), horizontalnoj traci ispod dopojasne predstave istog svetitelja na južnom zidu đakonikona i polju jednog od prozora tambura kupole naosa (sl. 15), pri čemu se može primetiti da su u pitanju radovi različitih slikara. U đakonikonu je ornament slikan sa pravilo ređanim kružnim zavijucima grančice i velikim brojem nanizanih kružnih ispučenja, na beloj osnovi, i verovatno je rad glavnog majstora slikarske skupine, Đorđa (?), koji je izveo susedne figure, a u tamburu je sa izuzetno krupnim, dvoboјnim oblicima i sitnim dodacima, i nalazi se

²⁸ Za pomenute i druge primere - Јанц, *Орнаменти фресака*, br. 400-403 (Sopoćani), 410 (Bogorodica Perivlepta u Ohridu), 418-422 (Bogorodica Ljeviška), 424 (Gračanica), 425- 430 (Peć, Sv. Dimitrije i Bogorodica Odigitrija), 432-438 (Matejčće), 437 (Markov manastir), 438, 440 (Dečani), 441-442, 444 (Lesново).

²⁹ Cf. А. Гавриловић, *Црква Богородице Одигитрије у Пећкој патријаршији*, Београд 2018, 213, сл. 62, 63, 74, 81-85, 87, 88, 90, 92, 96, 102, 108-110, 135.

15 Naos, motiv grančice u prozoru tambura kupole, biljni ornament

među delima «slikara kupole i oltara», najlošijeg lesnovskog živopisca.³⁰ U priprati Lesnova, isti motiv je u odnosu na naos rađen slobodnijim potezima. Zapažamo ga na nekoliko mesta - oko zapadnog dvojnog ulaza, u vidu veće ornamentalne kompozicije sa spiralnom lozicom uz nišu sa freskom sv. Arete (sl. 16), na okvirima dva prozora u tamburu kupole i pored uskog prozorskog otvora na južnom zidu.³¹ Nesputani, razigrani način izvedbe ovog ornamenta dopušta mogućnost pretpostavke da je upravo pomenute motive grančice u narteksu i na luku spoljašnje niše mogao uraditi isti živopisac ali se, ponovo, ni kod ovog poređenja ne pojavljuju potpuna poklapanja, zbog čega se i izvođači tih ornamentata ne mogu zasigurno izjednačiti.

Natpisi i kolorit, kako smo ranije videli, u tom smislu doneli su podudarne ali malobrojne paralele, dok neke pokazatelje, ponovo doduše oskudne, pruža komparacija stila izvedbe Bogorodičinog lika u spoljašnjoj niši i na velikoj prestonoj ikoni Bogorodice s Hristom, nekada verovatno na ikonostasu Lesnova. Ikona je pretrpela naknadne intervencije i datuje se široko, u period od oko 1342. godine (S. Radojčić) do sedme decenije XIV veka (G. Babić).³² Sličnost sa fasadnom Bogodoricom iskazuje ukupan tretman kontura forme Bogorodičine glave i izgled njenih primaknutih očiju sa spojenim obrvama. Po stepenu

³⁰ Габелић, *Манастир Лесново*, 139, сл. 3, 17, 41, 62 (bordura štita).

³¹ *Ibid.*, 212, сл. 122; cf. Јанц, *Орнаменти фресака*, 31, бр. 442 (naos Lesnova), 441, 444 (priprata Lesnova); В. Поповска-Коробар, *Лесновски манастир Св. Архангел Михаил и Св. Гаврил Лесновски* (katalog), Скопје 2000, 71, сл. на стр 29.

³² Za lesnovsku ikonu Bogorodice Odigitrije sa Hristom: С. Радочић, *Старине Црквеног музеја у Скопљу*, Скопље 1941, 69 (XXX), уочава два слоја исписаних signatura i tragove nekadašnjeg okova, pretpostavišii da je u pitanju originalna prestoni ikona sa роčetka pete decenije XIV veka; К. Вајцман et al., *Иконе*, Београд 1981, 142, сл. на стр. 193 (Г. Бабић), која смешта ikonu u šestu ili sedmu decenije XIV veka. По нашем мишљењу, не стоји изједначавање сликара ове ikone са неким од lesnovskih živopisaca naosa, тако ни са сликаром који је радио у kupoli i oltaru - В. Поповска-Коробар, *Икони од Музејот на Македонија*, Скопје 2004, 210 (кат. 2), сл. 2.

sličnosti ipak je kao najjasniji osnov za datovanje ove eksterne lesnovske freske rukopis u natpisima, koji do određene mere ukazuje na poistovećenje sa jednim od slikara priprate, te bi i njen nastanak padao u doba živopisanja narteksa.

Sa formalne strane gledano, široka reljefna i islikana bordura doprinosila je svakako vizuelnoj upečatljivosti slike u ovoj lesnovskoj fasadnoj niši. Simboličko značenje floralnih motiva koji uokviruju njen sakralni sadžaj valja najverovatnije shvatiti kao likovni izraz zaokruživanja posebnog (duhovnog) domena predstavljenih figura, odnosno i njihovog distanciranja od realnosti. U dekorativnom sistemu ornamentata, koji je podređivan religioznom simbolizmu,³³ bordura bi izdvajala ikonografski sadržaj, razdvajala površine zida i označavala granicu između dva sveta, nebeskog i zemaljskog.³⁴ Sam biljni motiv talasaste grančice, čija se linija neprekidno sužava i širi, može se tumačiti kao asocijacija na rađanje i umiranje, život i smrt, kao i kontinuitet,³⁵ podrazumevajući takođe i simboliku klijanja, cvetanja, raja i rajskog naselja, posebno u kontekstu Bogodičinog kulta. Biljna ornamentika kompleksna je tema vizantijske umetnosti,³⁶ no u to ovde ne možemo dalje zalaziti.

Sudeći isključivo po ikonografiji Bogorodičine freske, nesumnjivo izgleda da je reč je delu svojstvenom slikarstvu XIV veka, nalik pojedinim freskama Bogorodice s Hristom iz Starog Nagoričina (1315-1317) i Kučevišta (freska preslikana sredinom XIV veka), na primer.³⁷ Poznati Bogorodičin epitet Eleuse, Milostive, preuzet iz liturgijskih poetskih sastava, kako je to u nauci već razjašnjeno, nije vezivan za određeni ikonografski tip predstave, već izražava

³³ Рошковска, Мавродинова, *Стенописен орнамент*, 54; Јанц, *Орнаменти фресака*, 8.

³⁴ Марјановић, *Основна објашњења*, 514-515.

³⁵ *Ibid.*, 523.

³⁶ O paralelizmu značenja i uloge klesanih i slikanih dekorativnih motiva u vizantijskim hramovima, postavljanih u cilju definisanja arhitektonskih površina i označavanja područja »nebeske sfere« - N. Melvani, *Late Byzantine Sculpture*, Turnhout 2013, 81-84, sa bibliografijom. Od radova koji se bave iščitavanjem simbolike biljnih ornamentata u kamenoj plastici srednjovekovne Srbije izdvajamo - J. Магловски, *Студенички јужни портал – Прилог иконологији студеничке пластике*, Зограф, 13, 1982, 13-27; id., *Симболика кринова на гробу монахиње Јефимије*, Саопштења, XXVI, Београд 1996, 151-156; С. Ђурић, *Студенички портал и олтарска трифора*, Саопштења, XX-XXI, Београд 1988/89, 7-18: 14-16; Д. Поповић, *Цветна симболика и култ реликвија у средњовековној Србији*, Зограф, 32, Београд 2008, 69-81.

³⁷ Cf. Г. Бабић, *О живописаном украсу олтарних преграда*, ЗЛУМС, 11, 1975, 1-49: 39, сл. 24, 31; Тодић, *Старо Нагоричино*, 123, сл. 73; Ђорђевић, *Сликаство XIV века у цркви св. Спаса*, 104, сл. 28.

dogmatski karakter slike. Bogorodica je upotrebom ovog epiteta označena u svojstvu Mati Božanskog Milosrda, kao „Majka Spasitelja i simbol sveopšte samilosti“.³⁸ Uz ovaj naziv, počev od kraja XII veka, ona je posebno uvažavana kao delotvoran posrednik u molitvama vernih. Obraćali su joj je ljudi oba pola i različitog staleža, uzdajući se u delotvornost njenog posredovanja. U srednjovizantijskom razdoblju, na bazi velikog broja sfragističkog materijala ustanovljeno je da su Bogorodičin kult procentualno podjednako negovali muškarci i žene, jer se razlozi štovanja kod pojedinaca ne odnose samo na materinski aspekt, podudarnosti ličnog imena ili vezanosti za dedikaciju određenog kulturnog objekta, već u značajnoj meri na njenu sveopštu zastupničku ulogu.³⁹ U vizantijskom monumentalnom slikarstvu, dobro je poznato, Bogorodičina kultno-obredna uloga jasno je naznačavana odgovarajućim razmeštajem njenih fresaka, najčešće uz ikonostas i u paru sa Hristom, a slikana je veoma često i na posmrtnim freskama sa prikazima donatora, s nadom u mogućnost njenog eshatološkog zastupništva.⁴⁰ Kako ćemo videti, upravo je naglašeni sepulkralni smisao ovakve slike mogao biti ključni aspekt koji je doveo do postavljanja freske Bogorodice Milostive s malim Hristom na spoljašnjem zidu priprate Lesnova.

Još, međutim, nismo predstavili celovit sadržaj lesnovske eksterne freske na južnom zidu priprate. Izvan niše sa Bogorodičinom predstavom, približno do sredine susednog pilastra prema istoku, proteže se

³⁸ O značenju epiteta Eleuse – M. Tatiћ-Buriћ, *Елеуса. У трагању за иконографским типом*, Студије о Богородици, Београд 2007, 133-143 (posebno 142), sa ranijom literaturom i primerima iz XIV veka kao i iz drugih epoha; Бабић, *О живописаном украсу олтарних*, 39; eadem, *Епитети Богородице коју дете грли*, ЗЛУМС, 21, Нови Сад 1985, 261-275: 269; Б. Миљковић, *Чудотворна икона у Византији*, Београд 2017, 257.

³⁹ J. Cotsonis, *Onomastic, gender, office and images on Byzantine lead seals: a means of investigating personal piety*, *Byzantine and Modern Greek Studies*, 32/1, Birmingham 2008, 1-37 (posebno 10-15).

⁴⁰ Ne ulazeći posebno u pitanje o odgovarajućim Bogorodičinim predstavama i obimnu literaturu koja ga prati, uputimo na noviji rad u kome se razmatraju primeri iz srednje i poznovizantijskog doba i, posebno, smisao i značenje ispisivanja epigrama uz slike Bogorodice s malim Hristom i donatora, na primer nalik na fresku u arkosolijumu Ostoje Rajakovića pred Bogorodicom sa Hristom u ohridskoj crkvi Bogorodice Perivlepte (1379) – T. Papamastorakis, *Funerary Representations in three Middle and Late Byzantine Periods* (na grčkom), *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 19, 1996-1997, 285-304; posebno o fresci Ostroje Rajakovića - Buriћ, *Византијске фреске у Југославији*, 69, н. 82; Грозданов, *Охридско зидно сликарство*, 61-62, 9, н. 235, црт. 8, сл. 39, 40; Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 165, црт. 30, сл. 18.

16 Priprata, biljni ornament

fresko-malter u vidu uspravnog izduženog polja, na kome postoje ostaci bojenog sloja, nesumnjivi sve-doci nekadašnjeg islikavanja (sl. 7). Malter prelazi na površinu pilastra i po sastavu i boji vidi se da je istovremen sa freskom unutar niše. Ostaci ugaonog dela slikane crvene bordure nalaze se u desnom donjem uglu tog polja (spoj desne vertikalne i donje horizontalne bordure pod pravim uglom), pored čega su tragovi svetlopave pozadine i, izgleda, neznatni delovi nejasnog blede crvenog onamenta (?) po sredini. Ti ostaci, u prvom redu desni donji ugao crvene trake, dragoceni su pokazatelji oblika i dimenzija prostora koje je nekada zahvatao fresko-malter. Po sadašnjem izgledu rasprostiranja maltera i malobrojnim tragovi-

17 Priprata, portreti ktitorske porodice, drugorođeni sin Damjan, ktitorka Ana Marija, ktitor Jovan Oliver i fragment figure najstarijeg sina Krajka (1349), snimak: D. Nikolovski

ma boje na njemu, čini se da je unutar tog uskog vertikalnog pojasa nekada mogao biti ispisan tekst. Nije naodmet da se napomene kako na pilastru pored niše na suprotnoj, zapadnoj strani, nema nikakvih tragova fresko-maltera.

Prihvatajući mogućnost postojanja sada iščezlog natpisa na pilastru, u pokušajima odgonetavanja ličnosti poručioća pretpostavljenog teksta, kao i freske na koju se natpis svakako odnosio, neophodno je poći od hronološkog određenja njihove izvedbe. S tim u vezi na važan zaključak upućuje jedna okolnost vezana za arhitektonsku strukturu same građevine. Reč je, naime, o tome da je mesto freske Bogorodice s Hristom u toj niši zapravo bilo unapred predviđeno već tokom dogradnje narteksa, započetog najverovatnije po uzdizanju lesnovske igumanije u episkopski rang 1347. ili naredne godine.⁴¹ Od brojnih izduženih plitkih niša na fasadama lesnovske crkve jedino ta je podeljena po horizontali na dva dela. Freska time zahvata donju polovinu dvospratne arkade na južnoj fasadi, što nije učinjeno na naspramnoj, severnoj strani narteksa, koja je jednodelna, upravo kakve su i ostale arkade na crkvi.⁴² Izuzetak u formalnom oblikovanju jedne od niša ne izgleda slučajan već, naprotiv planiran i svesno ostvaren. (sl. 1)

⁴¹ Za datovanje Lesnova cf. n. 3.

⁴² Cf. ilustraciju kod - Копаћ, *Споменици*, 160, crt, 6, 7.

Razlozi za postavljanje freske Bogorodice sa Hristom i pratećeg pretpostavljenog natpisa, neminovno leže u spletu tadašnjih istorijskih okolnosti, kako opšte prirode, što bi bili savremeni crkveni i politički događaji, tako i posebnih činilaca, prevashodno onih koja se tiču nastojanja ktitora crkve i njegove porodice. Iz izvora znamo da je u vreme dogradnje priprate – prostornog proširenja crkve povezivanog sa sticanjem njenog episkopskog ranga – porodica ktitora, uz Jovana Olivera i Anu Mariju brojala i tri deteta, sinove Krajka i Damjana i kćerku Danicu. Najstarije dete bila je Danica, o kojoj postoji nekoliko istorijskih podataka, a čija je sudbina, kako se čini, u neposrednom odnosu sa nastankom eksterne freske na fasadi narteksa Lesnova. Uz svu opreznost, naime, izgleda mogućim da se ovde radi o komemorativnoj slici koja je poručena u znak sećanja na ovu rano preminulu kćerku ktitora Lesnova, Danicu, odnosno i da je u natpisu pored predstave Bogorodice, kao milostive i posebno delotvorne zaštitnice, mogao biti zabeležen i neki prilog, tom prilikom učinjen ovoj crkvi, ili samo tekst molitve. U tom slučaju, uz fresku je verovatno bio ispisan motitveno-posvetni tekst, sličan natpisu donatorke Vladislave pored vrata na južnoj fasadi priprate crkve Vavedenja Bogorodice u Kučevištu, koji potiče iz približno istog razdoblja.⁴³

⁴³ O natpisu Vladislave sa navođenjem imena njenih si-

18 Priprata Lesnova, severni zid, ktitorski portreti (snimljeno 2020)

Daničino ime nije zabeleženo u ktitorskim natpisima lesnovske crkve (1340/41 i 1349), u kojima se inače pominju sinovi Jovana Olivera i Ane Marije, Krajko i Damjan, a takođe valja istaći i da njenog portreta izgleda nema u kapeli Sv. Jovana Krstitelja u ohridskoj katedrali Sv. Sofije, gotovo istovremenoj Oliverovoj zadužbini, gde su među istorijskim portretima naslikani ktitorovi najstariji sinovi. Ipak, postoji velika verovatnoća da je ona bila prikazana pored roditelja i braće u priprati Zletovske episkopije u Lesnovu, neposredno uz Krajka, na kasnije uništenom portretu koji se nalazio u istočnom delu severnog zida. Uzevši u obzir dimenzije Krajkove predstave, premda sasvim fragmentarno očuvane, na preostaloj površini zida ima dovoljno prostora za još jednu stojeću figuru, kako pretpostavljamo Daničinu, i to posthumnu, najverovatnije donetu sa prekrštenim rukama na grudima (sl. 18, 19).⁴⁴ Ime jedine Oliverove kćerke, koja je, kako ćemo videti, najverovatnije

nova Jovana i Dmitra, ispisanog pored figure nepoznatog episkopa u crkvi Sv. Bogorodice u Kučevištu, a sa različitim datovanjima – Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, 56, 206; З. Расолкоска-Николовска, *О ктиторским портретима у цркви Свете Богородице у Кучевишту*, Зограф, 16, Београд 1985, 41-54: 50, сл. 14, са свом релевантном литературом; Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 135.

⁴⁴ Габелић, *Манастир Лесново*, 169 - 172, сл. 78. Д. Павловић, *Портрети деце у српском властеоском сликарству у доба Немањића*, Ниш и Византија, XVI,

umrla pre ili upravo 1348. godine i čiju bi ranu smrt, osim portreta u narteksu, beležila i freska s komemorativnim natpisom na fasadi priprate Lesnova, saznajemo iz dosta poznijeg Lesnovskog pomenika (XVI vek). Ona se tu navodi na prvom mestu, odnosno kao najstarije od sedmoro dece Olivera i Mare: Danica, Krajko, Damjan, Vidoslav, Dabiživ, Rusin i Oliver.⁴⁵ Bila je svakako starija od Krajka, prvorođenog sina Olivera i Ane Mare, koji je u vreme živo-

Ниш 2018, 77-92: 81, сл. 8. Sudeći po uzrastu Damjana u odnosu na figuru njegove majke, despotice Ane Marije, koji je prikazan nešto nižim nego u Lesnovu, uzima se da je kapela u ohridskoj Sv Sofiji islikana nešto pre priprate Lesnova - Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века*, Београд 1980, 64, црт. 9, сл. 44. Naglasimo da despotova kapela nema sačuvan živopis na jednom, južnom zidu.

⁴⁵ ССЗН III, 39, br. 4937; Pomenik manastira Lesnova (rukopis br 235 nekadašnje beogradske Narodne biblioteke) – С. Новаковић, *Српски поменици од XV до XVIII века*, Гласник Српског ученог друштва, XLII, Београд 1875, 14-15; И. Велев, *Лесновскиот книжевен центар*, Скопје 1977, 167-168; о Oliverovoj familiji, cf. - С. Габелић, *Релефне плоче на трифори Леснова*. Предлог тумачења семиотике клесаних мотива, Зограф, 41, Београд 2017, 157- 168: 163-164; postoje mišljenja da je Danica mogla biti Oliverova kći iz njegovog istorijski nepotvrđenog prvog braka – Ј. Радонић, *О деспоту Јовану Оливеру и његовој жени Ани Марији*, Глас САН, 94 (1914) 74-109: 93, 101; Томовић, *Повеља манастира Леснова*, 98, н. 52.

19 Isto, mesto pretpostavljenog portreta Danice, kćerke despota Jovana Olivera

pisanja priprate Lesnova imao oko 11 ili 12 godina, kako se pomenjuje po uzrastu zabeleženom na njegovim portretima (u Sv. Sofiji u Ohridu i u narteksu Lesnova).⁴⁶ Kao neimenovana ona se navodi u savremenim grčkim izvorima, istorijskim spisima Nićifora Grigore i Jovana Kantakuzina, iz kojih saznajemo da je tokom pregovora oko savezništva između srpskog kralja Dušana i vizantijskog cara-uzurpatora Jovana Kantakuzina, u proleće i leto 1342. godine, uz Dušanovu saglasnog planiran njen brak sa Manojlom, mlađim Kantakuzinovim sinom.⁴⁷ Nije poznato da li je i ostvaren brak između kćerke tadašnjeg najmoćnijeg Dušanovog velikaša i pomenutog vizantijskog princa, ugovaran po rečima Kantakuzina usmeno i uz

⁴⁶ O Krajku, vid. Ц. Грозданов, *Прилози проучавању Св. Софије охридске у XIV веку*, ЗЛУМС, 5, Нови Сад 1969, 37-56: 49-51, црт. 3, сл. 5; Габелић, *Манастир Лесново*, 27, 169, црт. 1, сл. 78; ead., *Релефне плоче*, 163, 164.

⁴⁷ O ugovaranju braka Oliverove kćerke i Kantakuzinovog sina Manojla – *Византијски извори за историју народа Југославије*, т. VI, ур. Ф. Баришић, Б. Ферјанчић, Београд 1986, 233-234, н. 39; 407-410 (Њирковић, Ферјанчић); Тодић, *Натпис уз Јована Оливера*, 379-380 (уочава да је сродство са царском византијском кућом могло доприносити претпостављеном Kantakuzinovom dodeljivanju sevatokratorske titule Јовану Оливеру); Пириватрић, *Византијске титуле Јована Оливера*, 719, 720.

izostavljanje zakletvi, osim što izgleda pouzdano da se to moralo desiti u periodu savezništva između kralja i cara (leto 1342.- april 1343. godine), veruje se tokom avgusta 1342. godine.⁴⁸ Ukoliko je bio poštovan uobičajeni uzrast devojaka za udaju u Vizantiji,⁴⁹ Danica je u tom razdoblju mogla imati između 12 i 15 godina, približno kao i Manojlo, koji je rođen oko 1326. a preminuo 1380. godine. Njihova „veridba“ i verovatno neostvareni brak u svakom slučaju bili su kratkotrajni, pošto je Manojlo, dubučić despota Moreje, kroz nekoliko godina, 1348., oženjen Izabelom od Luzinjana.⁵⁰ Otuda je verovatno da je 1348. godina ujedno i *terminus post quem non* Daničinog pretpostavljenog upokojenja.

O Danici, kćerci Jovana Olivera i Ane Marije, koliko znamo, ne raspolaže se drugim podacima. Naše hipoteze da su roditelji osim posmrtnim portretom, posebno zabeležili njenu smrt poručivši u spomen na nju i fresku Bogorodice Milostive i Hrista na fasadi novopodignutog dela lesnovskog hrama, s nadom u Bogorodičino posredništvo, verovatno istovremeno i posebno darujući manastir, čine se utoliko značajnijim. Gubitak kćerke ktitora Lesnova pada u razdoblje neposredno pre ili upravo u 1348. godinu, što odgovara vremenu podizanja i možda započinjanja radova na živopisanju priprate. Ukoliko se izvođač ove fasadne freske izjednači sa jednim od slikara priprate Lesnova, na šta upućuju pojedine indicije, možemo ju datovati u period omeđen godinama 1347. i 1349. Freska, dakle, po svemu sudeći odgovara mlađem sloju freske patrona arhanđela Mihaila u luneti nad južnim portalom naosa Lesnova, postojećoj (mlađoj?) predstavi arhanđela kao konjanika iznad ulaza iz priprate u naos i slikanom ansamblu narteksa, radovima koji su okončani 6. avgusta 1349. godine.

⁴⁸ Sumnju u ostvarivanje ovog ženidbenog ugovora posebno ističe – Тодић, *op. cit.*, 380, н. 36.

⁴⁹ Cf. S. Brooks, *Women's Authority in Death: The Patronage of Aristocratic Laywomen in Late Byzantium, Female Founders in Byzantium and Beyond*, ed. L. Theis et al., *Wiener Jahrbuch fuer Kunstgeschichte*, LX/LXI, Wien 2011/2012, 317-332 (320).

⁵⁰ *Византијски извори*, VI, 369-370, н. 53.

LITTERATURA

- Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Л. Мирковић, Београд 1935.
- Бабић Г., *Епитети Богородице коју дете грли*, ЗЛУМС, 21, Нови Сад 1985, 261-275.
- Бабић Г., *О живописаном украсу олтарних преграда*, ЗЛУМС 11, 1975, 1-49.
- Бошковић Ђ., *О сликаној декорацији на фасадама Пећке патријаршије*, Старинар н. с., XVIII, Београд 1968, 91-102.
- Вајцман К. et al., *Иконе*, Београд 1981.
- Велев И., *Лесновскиот книжевен центар*, Скопје 1977.
- Византијски извори за историју народа Југославије*, т. VI, ур. Ф. Баришић, Б. Ферјанчић, Београд 1986.
- Вујошевић Ж., *Повеља Константина Драгаша Хиландару о манастиру Леснову*, *Realia byzantino-balcanica. Studia in honorem LX annorum professoris Christi Matanov*, Софија 2014, 453-475.
- Габелић С., *Исписивачи натписа на фрескама – живописци или писари?*, *Словенско средњовековно наслеђе*. Зборник Ђ. Трифуновића, ур. З. Витић, Т. Јовановић, И. Шпадијер, Београд 2015, 115-138.
- Габелић С., *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Београд 1998.
- Габелић С., *Рељефне плоче на трифори Леснова. Предлог тумачења семиотике клесаних мотива*, *Зограф*, 41, Београд 2017, 157- 168.
- Габелић С., *Циклус Арханђела у византијској уметности*, Београд 1991.
- Габелић С., *Црвени коњанички лик арханђела Михаила у Леснову*, *Зограф*, 8, Београд 1977, 55-58.
- Гавриловић А., *Црква Богородице Одигитрије у Пећкој патријаршији*, Београд 2018.
- Глигоријевић-Максимовић М., *Сликарство XIV века у манастиру Трескавцу*, ЗРВИ, 42, Београд 2005, 77-171.
- Грозданов Ц., *Охридско зидо сликарство XIV века*, Београд 1980.
- Грозданов Ц., *Прилози проучавању Св. Софије охридске у XIV веку*, ЗЛУМС, 5, Нови Сад 1969, 37- 56.
- Грозданов Ц., Ђорнаков Д., *Историјски портрети у Полошком I*, *Зограф*, 14, Београд 1983, 60-67.
- Ђорђевић И. М., *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994.
- Ђорђевић И. М., *Сликарство XIV века у св. Спасу у селу Кучевишту*, ЗЛУМС, 17, 1981, 77-110.
- Ђурић В. Ј., *Нови Исус Навин*, *Зограф*, 14, Београд 1983, 5-16.
- Ђурић В. Ј., *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974.
- Ђурић В. Ј., Ђирковић С., Кораћ В., *Пећка патријаршија*, Београд 1990.
- Ђурић С., *Студенички портал и олтарска трифора*, *Саопштења*, XX-XXI, 1988/89, 7-18.
- Ивановић М., *„Заборављени“ ктитори у средњовековној Србији*, *Иницијал. Часопис за средњовековне студије*, 6, 2018, 47- 72.
- Ивановска Велкоска С., *Сондажни археолошки истражувања во двор на црквата Св. Горги во Старо Нагоричане*, *Археолошки информатор*, 2, Прилеп 2018, 143-153.
- Ивановъ Й., *Български старини изъ Македонија*, Софија 1970 (1931).
- Јанц З., *Орнаменти фресака из Србије и Македоније од XII до средине XV века*, (каталог), Београд 1961.
- Кораћ В., Шупут М., *Архитектура византијског света*, Београд 1998.
- Касапова Е., *Архитектурата на црквата Св. Димитрија – Марков манастир*, Скопје 2012.
- Касапова Е., *Архитектурата на црквата Успение на Богородица - Трескавец*, Скопје 2009.
- Кораћ В., *Споменици монументалне српске архитектуре XIV века у Повардарју*, Београд 2003.

- Мавродинова Л., *Земенската църква*, София 1980.
- Магловски Ј., *Символика кринова на гробу монахиње Јефимије*, Саопштења, XXVI, Београд 1996. 151–156.
- Магловски Ј., *Студенички јужни портал – Прилог иконологији студеничке пластике*, Зограф, 13, 1982, 13-27.
- Марјановић М., *Основна објашњења о намени и врстама орнамената у дечанском живопису, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 514-533.
- Миљковић Б., *Чудотворна икона у Византији*, Београд 2017.
- Новаковић С., *Српски поменици од XV до XVIII века*, Гласник Српског ученог друштва, XLII, Београд 1875.
- Орлова М. А., *Наружные росписи средневековых памятников архитектуры. Византия. Бакнаны. Древняя Русь*, Москва 1990.
- Павловић Д., *Портрети деце у српском властeosком сликарству у доба Немањића*, Ниш и Византија, XVI, Ниш 2018, 77-92.
- Пириватрић С., *Византијске титуле Јована Оливера. Прилог истраживању проблема њиховог порекла и хронологије*, ЗРВИ, 50/2, Београд 2012, 713-723.
- Поповић Д., *Представа владара над „царским вратима“ цркве Светих арханђела код Призрена*, Саопштења, XXVI, Београд 1994, 25-36.
- Поповић Д., *Цветна симболика и култ реликвија у средњовековној Србији*, Зограф, 32, Београд 2008, 69-81.
- Поповска-Коробар В., *Икони од Музејот на Македонија*, Скопје 2004.
- Поповска-Коробар В., *Лесновски манастир Св. Архангел Михаил и Св. Гаврил Лесновски (katalog)*, Скопје 2000.
- Радојчић С., *Лесново*, Београд 1971.
- Радојчић С., *Старине Црквеног музеја у Скопљу*, Скопље 1941.
- Радонић Ј., *О деспоту Јовану Оливеру и његовој жени Ани Марији*, Глас САН, 94, 1914, 74-109.
- Радујко М., *Живопис прочеља и линете јужног улаза Светог Николе у Љуботену*, Зограф, 32, Београд 2008, 101-116.
- Расолкоска-Николовска З., *О ктиторским портретима у цркви Свете Богородице у Кучевишту*, Зограф, 16, Београд 1985, 41-54.
- Рошковска А., Мавродинова Л., *Стенописен орнамент*, София 1985.
- Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи*, књ. I, Београд 1981 (1902).
- Суботин-Голубовић Т., *Култ арханђела Михаила у средњовековној Србији*, Култ светих на Балкану II/Лицеум, књ. 7, Крагујевац 2002, 9-24.
- Суботић Г., *Попртет непознате бугарске царице*, Зограф, 27, Београд 1989-1999, 93 – 102.
- Татић-Ђурић М., *Елеуса. У трагању за иконографским типом*, Студије о Богородици, Београд 2007.
- Тодић Б., *Натпис уз Јована Оливера у наосу Леснова. Прилог хронологији лесновских фресака*, Зборник радова Византолошког института, 38, Београд 1999/2000, 373-384.
- Тодић Б., *Старо Нагоричино*, Београд 1993.
- Тодић Б., Чанак Медић М., *Манастир Дечани*, Београд 2005.
- Томић Ђурић М., *Фреске Марковог манастира*, Београд 2019.
- Томовић Г., *Повеља манастира Леснова*, Историјски часопис, XXIV, Београд 1977, 83-102.
- Ферјанчић Б., *Деспоти у византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960.
- Шафарик Ј., *Хрисовуља цара Стефана Душана*, Гласник Друштва србске словесности, XV, Београд 1862, 264 – 310.
- Шупут М., *Архитектура пећке приправе*, ЗЛУМС, 13, Нови Сад 1977, 45-69.

х х х

Alison Franz A., *Byzantine Illuminated Ornament. A Study in Chronology*, The Art Bulletin, XVI/I, 1934, 43-76.

Bouras Ch., *The Byzantine Bronze Doors of the Great Lavra Monastery on Mount Athos*, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, 24, 1975, 229-250.

Brooks S., *Women's Authority in Death: The Patronage of Aristocratic Laywomen in Late Byzantium*, Female Founders in Byzantium and Beyond, ed. L. Theis et al., Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte, LX/LXI, Wien 2011/2012, 317-332.

Cotsonis J., *Onomastic, gender, office and images on Byzantine lead seals: a means of investigating personal piety*, Byzantine and Modern Greek Studies, 32/1, Birmingham 2008, 1-37.

Gabelić S., *Iz topografije crkve manastira Lesnova: Južni portal. Arhitektonski ukras. Fasadne freske. Zgrafiti*, Patrimonium.mk, 17, Skopje 2019, 173-196.

Gabelić S., *The Archangelos Xorinos, or the Banisher*, *Dumbarton Oaks Papers*, 50, Washington 1996, 345-360.

Gabelić S., *Uzidana ploča sa natpisima u Lesnovu*, *Patrimonium.mk*, 16, Skopje 2018, 243-248.

Grozdanov C. L., Hamann-Misguich, *Kurbinovo*, Skopje 1992.

Hadermann-Misguich L., *Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIIe siècle*, Bruxelles 1975.

Hadermann-Misguich L., *Une longue tradition byzantine. La décoration extérieure des églises*, *Zograf*, 7, Beograd 1976, 5-10.

Melvani N., *Late Byzantine Sculpture*, Turnhout 2013.

Michaelis Pseli scripta minora magnam partem adhuc inedita, ed. E. Kurz, F. Drexler, Milano 1936, 120-141.

Okunev N. L., *Lesnovo*, L'art byzantin chez les Slaves. *Les Balkans*, I recueil, II partie, Paris 1930, 221-263.

Pantaleon, *Encomium*, PG 98, ed. J. P. Migne, 1860, 1259-1266: 1265B, 1266A.

Papamastorakis T., *Funerary Representations in the Middle and Late Byzantine Periods*, *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 19, 1996-1997, 285-304.

Pelekanidis S., Chatzidakis M., *Kastoria*, Athens 1985.

Tsigaridas E. N., *Kastoria. A Centre of the art of painting in the palaiologan period (1360-1450)*, Thessaloniki 2013.

Smiljka GABELIĆ

THE FAÇADE FRESCOES OF LESNOVO: REASONS FOR PAINTING AND REPAINTING

Summary

The painting of certain parts of the church façades with figures or compositions, most often above or next to the entrances, is well known practice in Byzantium. The church of the Archangel Michael in the monastery at Lesnovo (1340/41 – 1349) on its outer walls has three low semicircular niche with frescoes. The two patronal, located above the west and south portal of the naos, depict Archangel Michael as a warrior, as a horseman and in full figure. It seems that, in both lunettes, frescoes have two layers of mortar. The third niche with the representation of Virgin with Christ, set in an unusual place in the ground zone of the narthex, opens the question of the aim and exact time of its creation.

In the lunette above the west entrance to the naos, probably at the time of original painting of the nave (ca 1343), the fresco of Archangel Michael on the horse was presented. Apparently it was later covered with fresco of the Archangel Michael with the same iconography (till or 1349), the one we see nowadays. It is well preserved and produced by the main painter of Lesnovo's narthex, Michael (?). The existence of the older fresco we cannot confirm, but it would not be logical to assume that originally the main entrance to the church was left without an image of the patron - saint (figs. 2-3).

Above the south entrance of the naos there is a standing figure of the Archangel Michael – soldier, with two layers of fresco plaster. The lower fresco, contemporary with paintings in the nave (ca 1343), was not protected from climate changes, and soon

lost its colours. Hence the reason for its repainting without changing the iconography of the image, most probably up to or in the year 1349. As it appears, the second fresco was also left without a roof protection, for it is only that small remains survived on the top of the lunette (figs. 4-5).

In the lower zone of the south wall of narthex a fresco of the Virgin Eleusa with Christ Child was painted in a niche. It has no reference to the dedication of the church but, possibly, to the private piety of the donors family of Lesnovo, Jovan Oliver and Ana Marija. From some features spotted in the architectural structure of this church (the division of this niche into two parts), and certain similar details of the artistic approach (colours, handwriting of the inscription), this isolated fresco most likely corresponds to the time of erecting and painting of the narthex (1347-1349). It was here interpreted as a posthumous image, as a sign of remembering the early death of Danica, the daughter of Lesnovo's ktetors, with hope of intercession of the Virgin. Danica, the oldest child of Jovan Oliver, was planned to be married to Manuel, the younger son of the usurper Byzantine emperor John Kantakouzenos. Her death most probably had happened before or during 1348, at the time of building and decorating the narthex of Lesnovo, possibly where she was also painted (fig. 19). Small fragments on a pilaster with traces of colours, could represent remains of a painted border that eventually once framed the votive inscription next to the fresco in this niche (figs. 6-10).

ФАСАДНИТЕ ФРЕСКИ НА ЛЕСНОВО: ПРИЧИНИ ЗА ПОСТАВУВАЊЕ И ПРЕСЛИКУВАЊЕ

Резиме

Сликањето на делови од надворешните ѕидови на црквите со фигурални претстави или композиции, најчесто на површините над и околу влезот, е широко распространета практика од доцниот византиски период, и се практикува уште од античко време. Добро сочуваниот храм на Архангел Михаил од Лесновскиот манастир (1340/41-1349) има три плитски и полукружни ниши исполнети со фрески на фасадите. Двете патронални фрески го прикажуваат Архангел Михаил како војник, една во форма на коњаник, а другата во целосна фигура. Тие се поставени над западните и јужните портали на наосот, а се чини и двете се двослојни, биле пресликани само неколку години по нивното создавање. Третата, со ликот на Богородица и Христос, се издвојува со невообичаено место во приземната зона на додадениот нартекс и го отвора прашањето за причината и периодот на нејзиното потекло.

Во лунетата над западниот влез на наосот, за време на создавањето на оригиналните фрески на Лесново (околу 1343 година), како што претпоставуваме, може да бил насликан Архангел Михаил на коњ. Оваа фреска веројатно била покриена со понова фреска на архангелот од истата иконографија (до или во 1349 година), што ја гледаме овде и сега, за време на сликањето на нартексот. Добро е зачувана и според стилските одлики, наликува на раката на главниот сликар на нартексот, Михаил. Засега не е можно да се провери претпоставката за можно постоење на постара фреска на тоа место, но би било нелогично да се мисли дека влезот во живописниот наос првично не бил надвишен со ликот на патронот. (Слика 2-3)

Во лунетата на вратата од јужната страна на наосот, има приказ на Архангел Михаил воинот како стои, чии траги постојат на два насликани

слоја фреско-малтер. Постарата фреска, создадена во времето на сликањето на наосот (околу 1343 година), се чинеше дека не е заштитена од ефектите на климатските промени, како резултат на што веројатно набрзо избледела. Ова ја прави поразбирлива повторната изведба по краток период од само неколку години. Со воочените сличности со сликарството во нартексот, на сликата на нартексот се гледаше како на погодна можност за обновување на јужната лунета, без суштинска промена во нејзината содржина. Бидејќи се чини дека помладата фреска (до или во 1349 година) останала истотака без заштита од покрив, зачувани се само мали фрагменти од неа на врвот на лунетата (сл. 4-5).

Во долната зона на јужниот ѕид на доградената припрата, насликана е вотивна фреска на Богородица Елеуса со малиот Христос, за која причините за настанување не лежат во посветеноста кон храмот, туку веројатно во сферата на приватната побожност на ктиторското семејството на Јован Оливер. Според одредени детали забележани во градежната структура на храмот (поделба на оваа ниша на два дела) и некои детали за уметничкиот третман (боја, дуктус на натписот), оваа изолирана фреска најверојатно одговара на времето на градењето и фрескоживописот на нартексот (1347 - 1349). Се толкуваше како постхумна слика поставена во спомен на рано починатата ќерка на ктиторот на Лесново, Даница, со надеж за застапништво од Богородица, „свршеницата“ на Манолел, помладиот син на византискиот император и узурпатор Јован Кантакузин, која веројатно починала во тие години, секако пред или во 1348 година, во која веројатно била и насликана во припратата. Можеби во исто време и на некоја ктиторска донација направена за Лесновскиот манастир, забележана во незачуваниот натпис со бордура на пиластар покрај оваа ниша (Сл. 6-10)